

ARZU XƏLİLZADƏ
BDU-nun Tarix fakültəsinin doktorantı
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

FÖVQƏLADƏ TƏHQIQAT KOMISSIYASININ YARADILMASINA DAIR

Açar sözlər: *Soyqırım, terrorizm, erməni, müsəlman, komissiya*

Ключевые слова: *Геноцид, терроризм, армян, муслиман, комиссия*

Key words: *Gennoside, terrorism, armenia, muslim, commission*

Respublikamızın dövlət arxivlərində saxlanılan çoxsaylı sənədlər, xüsusilə 1918-ci il iyulun 15-dən 1920-ci ilin aprelinə - yəni Azərbaycan XI rus ordusu tərəfindən işğal edilənə qədər mövcud olmuş - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yanında fəaliyyət göstərmiş Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının materialları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu materiallarda Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Şuşa və Azərbaycanın başqa qəzalarında ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı ilk gündən onun qarşısına qoyduğu mühüm vəzifələrdən biri də Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra, xüsusilə 1917-ci ilin fevralında Rusiyada bəqar hakimiyyətinin devrilməsi, oktyabrında isə bolşevik çevrilişindən istifadə edən ermənilərin Zaqafqaziyada Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklər və əsl soyqırımı siyasətini təhqiq etmək və onu bütün dünyaya bəyan etmək idi.

1918-ci il iyul ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə keçirilən iclasında azərbaycanlılar və onların əmlakı üzərində zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq haqqındakı məsələ geniş müzakirə edilir. Bu məsələ haqqında məruzə ilə çıxış edən xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınski bildirir ki, “Artıq dörd aydan artıqdır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik adı ilə məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələri tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə (yəni azərbaycanlılara qarşı – A.X.) yönəldilir. Ümumi dövlət mənafeyi və əhalinin zərər çəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılmasını tələb edir ki, o: 1. Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2. Bütün zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraitini müəyyənləşdirsin; 3. Cinayətkarları aşkar etsin və onların vurduqları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin”. (1).

M.H.Hacınskinin təklifinə görə “bu təşkilat Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalı idi. Özü də bu komissiyanın işinin nəticələri başlıca Avropa dillərində-rus, fransız, alman dillərində və əlbəttə ki, türk (Azərbaycan – A.X.) dilində elan edilməlidir”. (1).

Daha sonra bu təhqiqat komissiyasının tezliklə işə başlamasının vacibliyini əsaslandıran Məhəmməd Həsən bəy deyir ki, “Göstərilən komissiyanın təşkilinə bu gündən başlamaq lazımdır. Çünki, bir çox şeyləri indi isti-isti adamlardan soruşmaq, fotosəkillərini çəkmək və hələki mövcud olan digər əşyayı-dəlillər əsasında sübütə yetirmək olar. Sonralar bu təhqiqat işi çətinləşə və hətta, sübutu tamamilə imkan xaricində ola bilər” (1).

Məruzəçi göstərir ki, əgər hökumət bu təklifə razı olarsa, onda nazirlərdən hər hansı birinə bu komissiyanın təşkili tapşırılsın və həmin komissiyanın fəaliyyəti üçün lazımi vəsait ayrılınsın.

Bu məsələni geniş və ətraflı müzakirə edən AXC hökumətinin qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, “Xarici işlər nazirinin məruzəsi bəyənilsin və ona tapşırılsın ki, Avropa müharibəsi başaldığı vaxtdan bütün Zafqaziya ərazisində müsəlmanlar və onların üzərində işlədilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası yaratsın”. (2)

Həmin il avqust ayının 31-də AXC hökumətinin sədri, həm də xarici işlər naziri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən 7 nəfərdən ibarət Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə - Gəncə Dairə Məhkəməsinin üzvləri İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsirəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsində Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar. (3).

Həmin qərarla komissiyanın sədri və üzvlərinin əmlak haqları və ezamiyyət xərclərinin miqdarı da müəyyənləşdirilir və komissiya sədrinə icazə verildirdi ki, lazım gəldikdə katib, ekspertlər və başqa lazımı şəxsləri də komissiyanın işinə dəvət etsin. F.X.Xoyskinin həmin il 22 sentyabr tarixli başqa bir qərarı ilə müəyyən edilir ki, Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri yalnız bu məqsəd üçün işlədikləri günlərə görə əmək haqqı almaq hüququna malikdirlər.

Sənədlərdən göründüyü kimi Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası Xarici İşlər Nazirliyi yanında təşkil edilməsinə baxmayaraq, o artıq həmin ilin sentyabrından faktiki olaraq Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çünki, bu işlə bilavasitə məşğul olanlar və bu işlə məşğul olmaq səlahiyyəti olanlar əsasən hüquqşunaslar idi.

Onu da qeyd edək ki, komissiyanın işinin sonuna qədər orda yalnız onun sədri Ə.Xasməmmədov, üzvlərindən isə A.V.Novatski və N.M.Mixaylov çox səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Müxtəlif vaxtlarda isə yuxarıda göstərilən üzvlərdən başqa komissiyaya Bakı Dairə Məhkəməsi prokurorunun müavini Aleksandr Yevgeniyeviç Kluçe, andlı iclasçı Məhəmməd-xan Təkinski, Gəncə Dairə Məhkəməsinin xüsusi əməliyyat işləri müstəntiqi Məhyəddin bəy Şahmalıyev, Bakı Quberniya Dairə Məhkəməsinin üzvü Hidayət bəy Soltanov, andlı iclasçılar Aley Aleksandroviç Litovski, Çeslav Boleslavoviç Klossovski, hüquqşunas Abbas Əlibəy Hacı- İrzayev, Bakı Dairə Məhkəməsinin üzvü B.Yusifbəyov müxtəlif vaxtlarda həmin komissiyaya üzv təyin edilmiş və ya üzvlükdən azad olunmuşlar.

Komissiya artıq 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarından geniş təhqiqat işlərinə başlayır, belə ki, komissiyanın üzvü N.M.Mixaylov 1918-ci ilin oktyabrın 26-da həmin ilin sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-nə qədər olan müddətdə Göyçay qəzasında aparılan təhqiqat işləri haqqında məlumat verirdi. O, yazırdı ki, bu müddət ərzində 500 nəfərdən çox şahid dindirilmiş, Kürdəmir dəmiryolu vağzalına və Kürdəmir polis sahəsinə aid 7 kənd (Kürdəmir, Qarabucaq, Musatafalı, Xəlilli, Qasımbəy, Ərəb Mehdibəy, Dadalı) baxış keçirilmişdir. (4).

1918-ci ilin noyabr ayının 22-də Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədov Azərbaycan Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı məruzələrdə Bakı quberniyası, Göyçay qəzasının Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb Mehdibəy və b. kəndlərində, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının müsəlmanlar yaşayan kəndlərində, habelə Bakı şəhərinə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqatının ilkin vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verir. (5).

Bundan sonra isə komissiya üzvləri qruplara bölünərək müxtəlif yerlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bu hadisələrin geniş təhqiqatına başlayırlar.

Ə.Xasməmmədov 1919-cu il iyunun 4-də Ədliyyə nazirinə yazdığı digər məktubunda xəbər verirdi ki, müsəlmanlara qarşı törədilmiş cinayətlərin iştirakçılarını məsuliyyətə cəlb etmək məqsədilə təhqiqat materialları əsasında qərar lahiyələrinin hazırlanması işinə başlan-

mışdır. Onlardan Bakı şəhəri üzrə - 1, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası kəndləri üzrə - 23, Quba qəzası üzrə - 1, Cavad qəzası üzrə - 4, Göyçay qəzası üzrə - 18, Gəncə qəzası üzrə - 1, Nuxa qəzası üzrə - 1, Ərəş qəzası üzrə - 2, Cavanşir qəzası üzrə -1, Şuşa qəzası üzrə - 11, Cəbrayıl qəzası üzrə - 10, Zəngəzur qəzası üzrə - 65 qərar lahiyəsi hazırlanmışdır. (6).

1919-cu il avqustun 27-də Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Ç.Klassovski tərəfindən komissiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar tərtib edilmiş arayışda göstərilirdi ki, komissiya tərəfindən toplanmış materiallar- 36 cild və 3500 vərəqdən ibarətdir. Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hallarını əks etdirən materiallar- 6 cild, 740 vərəqdir. Bu materiallar Göyçay qəzasının Kürdəmir və başqa kəndləri üzrə 4 cild, 340 vərəq, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə 7 cild, 925 vərəq, Zəngəzur qəzasının dağıdılmış kəndləri üzrə, 2 cild, 80 vərəq, Quba şəhəri və Quba qəzası üzrə 3 cild, 451 vərəq və.s. idi. (7).

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan müstəqilliyinin Paris sülh konfransı iştirakçısı olan ölkələr tərəfindən de-fakto tanınması ilə əlaqədar olaraq həmin il fevral ayının 9-da Azərbaycan Parlamenti amnistiya haqqında qanun qəbul edir. Həmin qanunla milli ədavət zəmnində qaldırılmış cinayət işlərinə xitam verildiyi elan olunur. Bu amnistiyadan sonra da 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası öz fəaliyyətini zəif də olsa davam etdirmişdir.(9 s.151). Yalnız aprel çevrilişi bu komissiyanın işinə xitam vermişdir. Təxminən 20 ay fəaliyyət göstərən bu komissiya böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da ermənilərin xalqımızın başına açdığı müsibətlər haqqında çoxlu faktiki materiallar toplamağa müvəffəq olmuş və bugün bizə xalqımızın tarixindəki bu qaranlıq səhifələri yenidən işıqlandırmaq üçün böyük köməkliklər göstərmişdir.(9 s.100). AXC hökuməti yanında yaradılmış Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası xalqımızın azadlığı uğrunda apardığı mübarizə tarixində şərəfli yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.ARDA: f.1061, siy. 1, iş 5, vər. 1.
- 2.ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 95, vər. 2.
- 3.ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 105, vər. 2
- 4.ARDA: f. 100, siy. 2, iş 791, vər. 11-13.
- 5.ARDSPİHA: f. 277, siy. 2, iş 16.
- 6.ARDA: f. 100, siy.2, iş 791, vər. 106-107.
- 7.ARDA: f. 100, siy. 2, iş 791, vər. 132.
- 8.İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, 2012.
- 9.Ataxan Paşayev. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001.

АРЗУ ХАЛИЛЗАДЕ

Докторант исторического факультета БГУ

ПО ПОВОДУ СОЗДАНИЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ

В статье говорится про геноцид, совершенный в Азербайджане со стороны армян по отношению к населению тюрско-мусульманских народов. Этот геноцид, который был совершен со стороны армян, был подробно освещен в документах ЧСК.

ARZU KHALILZADEH

the doctorate of the faculty of history of BSU

ABOUT CREATION OF EMERGENCY INVESTIGATION COMMISSION

The article is dedicated to the genocide committed by Armenians towards the Turkish-Muslim population in Azerbaijan. The genocide by Armenians was disclosed in a detailed way in the documents of EIC.

Rəyçilər: t.e.n.S.B.Qasımova, t.e.d. A.İsgəndərov

BDU, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının 06.02.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).